

Research Papers

प्राचीन भारतीय व्यापार : एक संक्षिप्त आढावा

श्री.चलवादी किशोर सिद्राम
एम.ए., एम.फिल,
पी.एच.डी. संशोधक,
सोलापूर विद्यापीठ, सोलापूर

प्रस्तावना :-

प्राचीन काळापासून भारत देश आर्थिकदृष्ट्या अतिशय समृद्ध आहे. भारताची आर्थिक स्थिती मजबूत होण्यामागे शेती बरोबरच व्यापाराचा मोलाचा वाटा आहे. प्राचीन काळापासून भारताचा वेगवेगळ्या देशांबरोबर व्यापार चालत होता. सिंधू संस्कृतीच्या काळात ही भारताचा व्यापार बॉबिलोन देशांबरोबर व्यापार चालत होता हे उल्लेखित साधनांवरून सांगता येते. या लेखात महाजनपद काळापासून ते गुप्तकाळापर्यंत व्यापारात होत गेलेल्या बदलांचा संक्षिप्त आढावा घेतलेला आहे.

1) महाजनपद कालीन व्यापार

महाजनपद काळापासून देशांतर्गत व परदेशी व्यापार व्यवहार भरभाटीत होता. पूर्वेकडील आम्नपाली व पश्चिमेकडील भृगुकच्छ या महानगरातून ब्रम्हदेशाशी व श्रीलंकेशी मोठ्या प्रमाणात व्यापार चालत होता. मोठ्या नगरांच्या राजांनी विवाह संबंधाने संबंध ठेऊन हि नगरे रस्ते करून जोडली गेली होती. उदाहरणार्थ गांधार नगरीची गांधी व करु देशाचा धुतराष्ट्र, कैकेयची कैकयी व कौसल्याचा दशरथ यांचा विवाह. याशिवाय मोठी उत्पादने केंद्रे परस्परांशी व्यापारासाठी जोडली गेली होती.

रामायण व महाभारतातील 'उत्तरापथ' व 'दक्षिणापथ' हे नगरांचे दळणवळण स्पष्ट करतात. व्यापारांमध्ये धान्य, कापड, भांडी, अलंकार, जडजवाहिर इत्यादींचा समावेश होता.

2) मौर्य कालीन व्यापार :-

मौर्यकाळामध्ये देशांतर्गत व परराष्ट्रीय व्यापाराला मोठ्या प्रमाणात चालना मिळाली निरनिराळ्या वस्तुंचा व्यापार करणाऱ्या व्यापाऱ्यांचे व्यावसायिक संघ होते. हे संघ किंवा श्रेणी व्यापाऱ्यांना संरक्षण देते व आर्थिक सहाय्य व्यावसायिक संघ होते. हे संघ किंवा श्रेणी व्यापाऱ्यांना संरक्षण देत व आर्थिक सहाय्य करित. निरनिराळ्या व्यापाऱ्यांमध्ये संघर्ष निर्माण झाल्यास ते सोडविण्याचे काम संघ किंवा श्रेणी करत. याशिवाय व्यापारी मालाची शुध्दता ठेवणे, व्यापारात अयोग्य मार्गाचा अवलंब केला जाणार नाही. हे पाहण्याचे काम श्रेणीचे होते. सासनाकडून खुष्क्या व समुद्रमार्गे व्यापार करण्यास

उत्तेजन व संरक्षण दिले जात असे. व्यापाऱ्यांना प्रसंगी आर्थिक सहकार्य ही दिले जात होते. वजने व मापे, वस्तुं भा, व्यापारी वस्तुंची गुणवत्ता यावर शासनाचे बंधन होते. मौर्य - काळात हे सर्व तपासणीसाठी स्वतंत्र अधिकारी नेमलेले होते असे दिसते. या काळात भारतातून सुती व रेशमी कापड, मसल्याचे पदार्थ, कलात्मक वस्तु, औषधी वनस्पती, रंग, हस्तिरंग व त्यांच्या कलात्मक वस्तुत, मोती, हिरेम, माणके, रत्ने, चंदन, सुगंधी द्र इत्यादी वस्तुंची निरनिराळ्या देशांना निर्यात केली जात होती. काचेचे सामान, सोने चांदी, मद्य इत्यादी वस्तुत भारतात आयात केली जात परराष्ट्रीय व्यापाराप्रमाणेच बैलगाडी, बैल. नावा इत्यादीद्वारे अंतर्गत व्यापार केला जात असे या अंतर्गत व्यापारात विविध वस्तुंचा समावेश होता. पाटलीपुत्र सारख्या शहरात परराष्ट्रीय व्यापाऱ्यांना आपल्या मालाची किंमत नाक्यारच सांगावी लागे लिलावाने माल विकला जाई अधिक रक्कम आल्यास ती शासनजमा केली जात असे यासाठी स्वतंत्र अधिकारी नेमलेले होते मौर्यकाळात या व्यापाऱ्यांच्या प्रगतीमुळे व्यापारी शहरांचा विकास झाला, राजमार्ग निर्माण झाले व समाजाचीही आर्थिक प्रगती झाली. मौर्य काळामध्ये सिरिया इजिप्त ग्रीस व अग्नेय आशियातील देश चीन इत्यादी देशांबरोबर व्यापार चालत होता. या व्यापारामुळे पाटलीपुत्र तक्षशिला, उज्जयिनी इत्यादी महानगरे उदयास आली.

3) मौर्यांतर शुंग व कण्व काळातील व्यापार :-

Please cite this Article as : श्री.चलवादी किशोर सिद्राम , प्राचीन भारतीय व्यापार : एक संक्षिप्त आढावा : Indian Streams Research Journal (MAY ; 2012)

भारताच्या पूर्व रोमन साम्राज्यांशी असणारा व्यापार वृद्धीगंत झाला आरंभी हा व्यापार बरचसा मध्य आशियातील भूमार्गही होत असे. अर्ध आशियातील आक्रमणकारी लोकच भारतात स्थिरावल्यामुळे रोम व मध्य आशियाकडून भारताकडे सोन्याचा प्रवाह वाहु लागला. इसवी सनाच्या आरंभकाळात भारताच्या पश्चिम किनाऱ्याकडून सागरी मार्गाने रोम साम्राज्यांशी व्यापारी संबंध जोडले गेले. पश्चिम किनाऱ्यावरील भडोच व सोपारा, तर पूर्व किनाऱ्या अरिकामेदू व ताम्रलिप्ती या बंदरामधून परदेशाशी मोठ्या प्रमाणावर व्यापार चालत असे. मध्य आशियातून चीनी रेशीम पश्चिमात्य देशाकडे जात असे व हा रेशीम मार्ग तक्षशिलेशी जोडला गेला होता. तसेच यमुनेच्या प्रदेशात पंजाबमार्गे तक्षशिलेशी व्यापारी मार्ग जात असे. हे दोन भू मार्ग तक्षशिलेशी भडोचपर्यंत पोहोचत मथुरेकडून उज्जैनमार्गेही एक भू मार्ग भडोचकडे पोहोचत असे आलाहाबाद जवळील कौशांबीहून उज्जैनकडे जाणारा मार्ग होताच या सर्व मार्गांच्या मिलापाचे केंद्र असणारे भडोच बंदर चांगलेच संपन्न बनले. दक्षिण भारतातील राज्यांचाही रेशीम व्यापार चालत असे, चैनीच्या वस्तु, कापड, मलमल, मसाल्याचे पदार्थ, औषधे इ. माल भारतातून निर्यात केला जाई रोमकडून मद्य, मद्यकुंभ, मातीची सुबक भांडी भारतात आयात होत असत. भारतीय मालाच्या मोबदल्यात रोमन सोने – चांदी व नाणी भारताकडे अधिक प्रमाणात येत असतात. प्लिनीसारख्या तत्कालीन रोमन लेखकाने याबाबत तक्रारीचा सुरही काढलेला होता. असी आढळते इ.स.च्या दुसऱ्या शतकात रोम शासकांनी भारताशी व्यापारावर निर्बंध घातले हे अर्थपूर्ण आहे.

4) सातवाहन कालीन व्यापार :-

सातवाहनांच्या राज्यात गोदावरी व कृष्णा या नद्यांच्या समूहद खोऱ्यांचा समावेश होता. त्यामुळे त्यांच्या राज्यात संपन्नता व राज्य भरभराटीस आले होते. समृद्धी असल्यामुळे अंतरराष्ट्रीय व देशांतर्गत व्यापारात मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली आणि समृद्धी भर पडली. मान्युन वार्याच्या शोधामुळे सातवाहन साम्राज्याचे पाश्चिमात्य जगातील व्यापारी पेटांशी प्रत्यक्ष संबंध निर्माण झाले. महाराष्ट्राची गलबते रोमला पोहोचू लागले. भारतीय मालाला पाश्चिमात्य बाजारपेठा उपलब्ध झाल्या व्यापारामध्ये नक्षीदार भांडी, काच सामान, मोठे मद्यकुंभ, मद्य, रोमन देवतांचे पुतळे इ. वस्तु आयात केल्या जात असतात. तर सुती व रेशमी कापडे, हस्तीदंती वस्तु दालनाची इ. वस्तु निर्यात करित असत. या व्यापारामुळेच प्रतिष्ठान (पैठन), तगर (तेर), नाशिक, जुन्नर, करहाटक (क-हाड), भोकरधन इ. व्यापारी केंद्राची निर्मिती झाली. व या अनुशांगाने ही नगरे भरभराटीस आली. 7 इ.स.च्या 3 व्या शकात अंतरराष्ट्रीय व्यापार शिगेला पोहोचला होता. सातवाहनांच्या समृद्धीचे चित्र त्यांच्या काळात खोदल्या गेलेल्या लेण्यांमधून आणि चांदिच्या नाण्यांच्या विपूलतेवरून स्पष्ट होते. तसेच प्लिनी, टॉलेमी, एरियन, पेरिप्लस इ. नी त्यांच्या अफाट संपत्तीची प्रशंसा केली आहे. उत्खननात मिळालेल्या वस्तुंवरून ही त्यांच्या समृद्धीची कल्पना येते.

5) गुप्तकाळातील व्यापार :-

गुप्तकाळात व्यापार अतिशय प्रगत अवस्थेत पोहोचलेला होता. साम्राज्य विस्तार दिर्घकालीन शांतता, रस्ते, सुरक्षिततेची व्यवस्था, धर्मशाळा इ. मुळे या काळात अंतर्गत व्यापाराच्या प्रगतीला चालना मिळाली. तक्षशिला, उज्जयिनी, प्रतिष्ठान या शहरांना प्रसिध्द व्यापारी पेटा म्हणून महत्त्व मिळण्यास सुरुवात झाली. गुप्तकाळात परराष्ट्रीय व्यापारात वाढ झाली. भूमार्गे व्यापार पूर्वीप्रमाणे चालू होता. या काळात समुद्रमार्गे परराष्ट्रीय व्यापाराला चालना मिळाली. मंगलोर, कल्याण भडोच, जयगड इ. पश्चिम पूर्व किनाऱ्यावरील तर पुहार, सलिदून, ताम्रलिप्ती ही पूर्व किनाऱ्यावरील या काळातील प्रसिध्द व्यापारी केंद्रे होती. या बंदरातून पूर्व व

पश्चिमेकडील देशांबरोबर व्यापारी संबंध होते. रंग मसाल्याचे पदार्थ, चंदन, केशर, अतरे व सौंदर्यप्रसाधनाची विविध साधने भारतातून निर्यात केली जात, इराण, रोम इ. शहरांबरोबरव्यापारी संबंध होते. भारतीय व्यापारी अरबस्तानातून घोडे, चीनमधून रेशीम, आफ्रिकेतून हस्तिदंत व सिलोनमधून निलमणी इ. ची आयात भारतात करित असतात भारतीय व्यापारी कित्येकदा पाश्चिमात्य राष्ट्रांना विविध वस्तुंचा दलाल किंवा मध्यस्त बनूनही व्यापार करित असत. या काळातील आयात व निर्यातीच्या प्रमाणकडे पहिल्यास हा व्यापार भारताच्या दृष्टीने अतिशय फायदेशीर होता असे दिसते. विविध वस्तुंच्या मोबदल्यात परदेशातून भारताकडे सुवर्णाचा ओघ येत होता.

श्रेणी :

विविध व्यवसायातील संघटना श्रेणी असे म्हटले जात. श्रेणी म्हणजे एका विशिष्ट प्रकारचा उद्योग करणाऱ्या गटाची सहकार्यावरून साकारलेली संघटना होय शिलालेख व साहित्यातून अशा 18 श्रेणी असल्याचा उल्लेख मिळतो. त्यात सुतार धातुकाम करणारे पाथर करणारे चर्मकार हस्तिदंत काम करणारे पाणी उपसा व पुरवठा करणारे वसकर, कासार, जवाहिरे, विणखर कुंभार रंगारी, तेली चित्रकार, हडती, सुगंधी इ. चा समावेश होता. याशिवाय खाण कामगार गुराखी, नावाडी व इतरही अनेक श्रेणी होत्या.

श्रेणींचा सर्व व्यवहार श्रेणी प्रमुख पाहत असे त्यास "श्रेष्ठी" असे म्हटले जात. प्रशासनात न्यायदान, शिक्षण अशा शासनाच्या विविध खात्यांमध्ये त्यांना अधिस्वार पदे दिली जात गुणाढ्यच्या बृहदशथेमध्ये "गाथा सप्तशती" मध्ये पथीक सातवाहन, श्रेष्ठी यांच्या विषयीच्या अनेक कथा व गाथा आहेत.

श्रेणी या स्वायत्त व स्वतंत्र संघटना होत्या. श्रेष्ठींच्या मदतीस श्रेणी सदस्यांचे एक मंडळ असे, त्यामध्ये न्यदानाचे काम राजाचा एक अधिकारी "भांडागारिक" हा करित असे, श्रेष्ठी व श्रेणींमधील मतभेद मिटविण्याचे काम त्यांच्याकडे असे.

राजे महाराजे ही श्रेणींच्या भांडवलत आपली गुंतवणूक केल्याचे आढळते अतिरिक्त फायद्याचा विनीयोग दानधर्मात करावा अशी तरतूद शिलालेखातून आढळते. नाशिक येथील शिलालेखात विगकऱ्यांच्या श्रेणीमध्ये बौध्द भिक्षुंच्या चरितार्थासाठी अशा प्रकारची गुंतवणूक केल्याची माहिती मिळते. स्थानिक बँका व पतपेढ्य म्हणून ही श्रेणींना काम करावे लागते. स्थानिक व्यापारी व श्रेणींना अडचणींच्या वेळी कर्जाऊ पैसे देणे व ते वसूल करणे ही कामे श्रेणींना करावी लागत असे. श्रेणी कामगारांना ही मोठ्या प्रमाणात मदत करित असत. साहित्यामधून शिलालेखामधून तशीच शिके व नाणी यावरून अनेक श्रेणींच्या नावाच्या उल्लेख आढळतो.

श्रेणींना सैन बाळगण्याचा अधिकार होता. स्वतःची नाणी पाडण्याचा अधिकार होता. श्रेष्ठींच्या नावाचे ठसे उमटवलेली अनेक नाणी मिळालेली आहेत. अशा तऱ्हेने श्रेष्ठींच्या किंवा श्रेणींच्या संघटीत व्यापारामुळे प्राचीन काळात आर्थिक जीवनात.

उपसंहार :-

महाजनपद काळापासून व्यापाराला मोठ्या प्रमाणात चालना मिळालेली दिसते. महाजनपद काळात जी कोणती नविन व्यापारी शहरे निर्माण झाली ती पुढील काळात मोठे व्यापार बाजारपेठ म्हणून उदयास आलेले दिसते. महाजनपद काळामध्ये निर्माण झालेला व्यापार गुप्त काळापर्यंत त्याच्या अत्युच्च शिखरापर्यंत पोहोचलेला दिसतो. यामुळेच भारताची आर्थिक स्थिती मजबूत झालेली दिसते. या काळात निर्माण झालेली चैत्यगृह, विचहार, लीणी व वास्तुंवरून त्यावरील शिलालेखावरून व्यापारांनी त्यासाठी दिलेल्या देणग्यांवरून या काळातील व्यापारी व्यापार करून अतिशय सधन झालेले दिसून येतात.